

УДК 821.161.2+115.4

ПРОСТІР ЯК ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНЦЕПТ ТВОРЧОСТІ ШЕВЧЕНКА: ЗАГАЛЬНОМЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Романчук С. М.

У статті автор розглядає філософську парадигму Шевченкової поезії, особливо увагу звертає на аналіз концепту простору, визначає його види у мовотворчості поета.

Ключові слова: поезія Шевченка, філософія творчості Шевченка, концепт простір.

В статье автор рассматривает философскую парадигму поэзии Шевченко, особое внимание обращает на анализ концепта пространства, определяет его виды в языктворчестве поэта.

Ключевые слова: поэзия Шевченко, философия творчества Шевченко, концепт пространство.

The article examines the philosophical paradigm His poetry, pays particular attention to the analysis of the concept of space, determining its kind in movortvorchosti poet.

Key words: poetry Shevchenko, Shevchenko philosophy of creativity, concept space.

Специфіка досліджуваного матеріалу – Шевченкової поезії – значною мірою визначає теоретичний апарат нашого розгляду, важливою складовою якого є певні філософські категорії. Відтак слід визначитися у координатах проблеми взаємовідносин творчості Шевченка і філософії.

Філософське шевченкознавство на сьогодні налічує чвертьвікову історію. Розвиток цієї галузі доволі непростий і перервний, тому важко говорити про традиції чи узагальнене бачення – маємо низку новаторських, а проте нечисленних праць, позначених виразним авторським підходом (Л. Задорожна, О. Забужко, Л. Плющ, Б. Рубчак, І. Фізер), у яких по-різному і з відмінною глибиною розглядається філософський аспект творчості поета.

Плідним видається підхід І. Фізера до означеної проблеми у трьох аспектах: філософія Шевченка, філософія творчості Шевченка і філософія у творчості Шевченка [3, с. 40] – така диференціація при цілісності предмета дослідження уможливорює адекватні висновки. Однак у жодному разі не вважаємо основним завданням філософського шевченкознавства системний аналіз "Кобзаря" як авторського міфу, як безапеляційно заявляє О. Забужко [1, с. 35], – відповідна проблематика мала б розглядатися у поняттях ритуально-міфологічного підходу до вивчення літературних текстів чи інших аналогічних методиках. Натомість у сфері зацікавлень згаданої галузі шевченкознавства мають опинитися глобальні питання взаємовідносин філософії і Шевченкової поезії: наскільки вона є "філософською"? яка природа філософії творчості Шевченка? і т. д.

Розв'язання цих та інших проблем – справа майбутнього. Проте вже сьогодні в активі філософського аналізу поезії маємо низку вірогідних тверджень та спостережень. Без сумніву, у Шевченка є певна філософія як система переконань, поглядів на призначення людини, її місце у соціумі, міркувань про джерела людського щастя та ін., – одне слово, за висловом Д. Чижевського, своєрідний антропоцентричний світогляд. І ця філософія значною мірою відбита, як відомо, (проте не тотожна!) у його творчості, саме тому цілком доречним є розмежування філософії Шевченка та філософії його творчості.

У філософському аналізі поезії, як застерігає І. Світличний, "важливо пам'ятати про особливості художніх образів, враховувати індивідуальні обставини, в яких діють герої, символічність образу, метафоричність стилю тощо" [3, с. 272], тобто зважати на специфіку художнього слова.

Шевченко, на думку І. Фізера, дотримувався тієї позиції, що і література, і філософія, "діючи в тих самих часових межах, є концепційно споріднені, бо обидві покладаються на споріднені пізнавальні категорії та на уяву" [4, с. 40]. Принциповим є інший висновок ученого: "... Поетична перцепція Шевченка продумано концепційна. Без понятійних тем вона була б порожньою" [4, с. 39]. Відтак цілком логічним був підхід до простору в поезії Шевченка як філософського концепту, адже це більше, ніж художній простір. Давно вже на часі аналіз генетичних і типологічних зв'язків між Шевченковою творчістю та трактатами філософів. Однією з небагатьох таких спроб була давня стаття (1931) П. Демчука "Шевченко та його учителі філософії", у якій простежено суголосність ідей Гумбольдта та Шевченка, виявлено навіть певний вплив (дещо перебільшений) німецького натурфілософа на творчість українського поета.

Добираючи найбільш адекватні Шевченковій поезії терміносполуки просторового аналізу, ми не могли проминути визначального висновку розвідки П. Демчука: "Хоч Шевченко не мав особливого зацікавлення до проблем суто гносеологічного порядку в абстрактній постановці питання, та все-таки він, як глибокий мислитель, не міг не шукати, не змагати до певного синтетичного оформлення свого розуміння навколишньої природи і людей. Цього оформлення йому не могла дати шаблонова мертва метафізична філософія схоластичних формулок і понять, але це йому давала натурфілософська система "Космоса" Гумбольдта, тому він з таким ентузіазмом згадує "Космос"... [1, с. 192–193]. Як бачимо, саме пошуки на рівні філософських ідей підказали нам вірогідний шлях до аналізу простору у Шевченковій творчості як певної впорядкованої системи – космосу. Дотеперішні нечисленні праці лише трактували художній простір того чи іншого твору, принагідно розглядали просторовий образ, проте не було здійснено навіть спроби охопити просторові відношення, образи та відповідно значення як цілість.

Уважний розгляд відомих на сьогодні концепцій простору літературного твору, філософських уявлень про простір та окремих культурологічних суджень з цього приводу у підсумку тільки глибше означають проблему простору – його природи та функцій у художньому тексті.

Наша розвідка в жодному разі не претендує на відкриття універсального поняття простору, від чого застерігав ще О. Шпенглер, а є лише спробою запропонувати робочі положення із набором відповідного інструментарію, що дасть змогу із більшою науковою точністю проаналізувати поезію Шевченка в аспекті вивчення просторових відношень та образів. Маємо на меті за допомогою цього інструментарію розкрити просторовий космос Шевченкової поезії як інваріанту української національної картини світу в її просторових параметрах. Такий підхід передбачає певну концепцію, виведену в результаті синтезу узагальненого бачення дотеперішніх теорій та спостережень не шляхом механічного поєднання чи накладання в еkleктичний набір ознак та функцій, а посередництвом переходу в нову якість – не просто художнього простору (усталене розуміння терміну не відповідає предмету дослідження), а простору як філософського концепту літературного твору.

Простір як індивідуальна характеристика культури унікальний у межах розвинутого національного мистецтва (дозволимо тут собі не погодитися зі шпенглерівським цивілізаційним поділом), його основа, оскільки пронизує усі структури та форми мистецтва у найрізноманітніший спосіб, що зумовлює безліч формулювань на кшталт простору певного аспекту чи сфери мистецтва – із довільним набором таких визначень. Це закономірно, адже простір у суті своїй майже не вловимий для людської свідомості, а проте існування його очевидне і беззаперечне. Отже, простір – визначальна характеристика мистецтва.

Як відомо, простір – одна з основних форм буття, життя як такого, а тому є онтологічною категорією навіть у межах мистецького твору. Йдеться насамперед про функціонування художніх світів, сконструйованих певним митцем згідно з власною уявою – у такому розумінні вони унікальні. Однак спільним у цих світів і обов'язковим для їхнього існування є визначеність властивостей простору і часу у кожному зокрема.

Отож простір як філософський концепт літературного твору – категорія інтегральна, що включає в себе, з одного боку, певну філософську квінтесенцію, а з іншого – узагальнює напрацювання літературознавців у напрямку дослідження іманентних властивостей літератури.

Простір як категорія поетики – одна з важливих диференційних ознак художнього тексту, що відрізняють його від тексту нехудожнього. Природа простору літературного твору, особливості його побудови та функціонування значною мірою окреслюють міру художності та естетичної досконалості тексту, а подеколи і вплив твору на свідомість сприймача.

Розглядаємо простір згідно з міфопоетичною свідомістю як своєрідну матрицю, що організує формально-змістовий бік твору. На формальному рівні простір – засіб, що визначає композиційну структуру ліро-епічних і почасти ліричних творів, є певною абстрактною мовою (у розумінні Ю. Лотмана), посередництвом якої забезпечується вихід на рівень змістовий за умови їх єдності згідно з постулатами літературознавства.

На змістовому рівні у межах просторової сфери твору у свою чергу функціонують просторові образи та символи, на з'ясуванні глибинної семантики яких ми згодом зосередимося. При цьому до уваги буде узяті поетичний контекст згаданої образно-символічної системи твору, її семантична наповненість та естетична досконалість, що, на нашу думку, у конкретному аналізі із достатньою глибиною продемонструє майстерність Шевченкової поезії на тлі багатьох в чому схожих, а проте сутнісно відмінних його сучасників – поетів-романтиків 30–40-х рр. XIX ст.

У полі зору також опиниться емоційно-ціннісний та морально-етичний потенціал просторових відношень у творі, його реалізація та вплив на наше розуміння тексту, загальна роль у поетиці творчості Шевченка.

Теоретична стрункість просторового аналізу поезії значною мірою пояснюється відсутністю або мінімальною наявністю такого характерного для прози зображуваного простору, в межах якого відбуваються ті чи інші події епічного або драматичного твору.

Інакше кажучи, ми досліджуємо іманентний простір лірики як естетичного феномену. Крім того, нас не цікавить простір сприйнятий, тобто певне відображення простору твору в уяві сприймача, – тільки особливості просторових відношень і образів, що можуть вплинути на читача / слухача головні в аспекті розуміння закодованого просторовою мовою художнього змісту.

Як було встановлено вище, властивостями простору у літературному творі є: ієрархізованість, негомогенність, символічність, визначальність системи опозицій.

Що ж до загального бачення простору поезії Шевченка, то тут ми керувалися викладеними нижче міркуваннями.

Матеріал творчості Шевченка дозволяє умовно виділити декілька різновидів простору, що часто взаємоперетинаються, проте їхня певна відокремленість очевидна: 1) простір реальний; 2) історичний; 3) ірреальний; 4) абсолютний.

Цей поділ здійснено на основі підходу до простору Шевченкової творчості як двопланової метафори: перший план становить сукупність просторових образів і символів – їхня природа визначає виділення чотирьох типів простору, – тоді як другий план – план значення, змістовий. Саме ця сфера смислів і значень об'єднує окреслені простори у цілісний космос поезії Шевченка.

Запропонована структура простору у Шевченка стане зрозумілою, якщо звернутися до ранніх життєвих вражень. Усі значні біографії Шевченка (О. Кониського, П. Зайцева та ін.) містять згадки про пошуки малим Тарасом залізних стовпів, що підпирали небо. Ці спроби можуть розглядатися і як намагання ще незміцнілого розуму осягнути простір, визначити своє місце у ньому. Згодом, коли батько брав хлопця чумакувати – у Тараса вже з раннього віку поступово активізується пам'ять про архетип степу.

Низка інших свідчень біографів створюють картину формування у Шевченка просторового мислення. До цих свідчень належить і відоме захоплення Шевченка народними піснями, переказами та легендами, що являли притаманну українцям картину світу, яка була ним органічно засвоєна.

Просторові відношення становлять достатньо складно вибудовану парадигму поетики творів Шевченка. Зважимо на те, що приблизно у третині поезій митця провідним структуротворчим чинником обрані різноманітні просторові моделі, тому іноді доречно говорити про автономний простір того чи іншого твору.

Література

1. Демчук П. Шевченко та його учителі філософії / П. Демчук // Гарт. – 1931. – № 4. – С. 168–193.
2. Забужко О. С. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / О. С. Забужко. – К. : Абрис, 1997. – 144 с.
3. Світличний І. Поезія і філософія / І. Світличний // Світличний І. Серце для куль і для рим. – К. : Радянський письменник, 1990. – 582 с. – С. 271–283.
4. Фізер Дж. Філософія чи філо=софія Тараса Шевченка? / Дж. Фізер // Слово і час. – 1990. – № 5. – С. 33–40.